

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2021, c. 7, s. 1: 115-144

**Milâdî 13. ve 20. Asırlar Arasında Te'lif Edilmiş Fas Tasavvuf Tabakât
Eserleri Üzerine Dönemsel Bir Bakış**

A Periodic Overview on Moroccan Tasawwuf Tabaqât Works Crafted
Between C.E. 13-20th

Esmâ ÖZTÜRK

Öğretim Görevlisi Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf AnaBilim Dalı
Lecturer Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology,
Department of Basic Islamic Sciences, Sufism
Ankara / TURKEY
esma.ozturk@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9704-1498

DOI: 10.47424/tasavvur.876021

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 7 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Öztürk, Esmâ. “Miladi 13. ve 20. Asırlar Arasında Te'lif Edilmiş Fas Tasavvuf Tabakat Eserleri Üzerine Dönemsel Bir Bakış”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021): 115-144.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Ülkemizde tasavvuf tarihi hakkında yapılan güncel çoğu akademik çalışmanın genellikle Mısır, Irak, Türkiye, İran, Hindistan ve Orta Asya coğrafyasını kapsayan ve İslâm Dünyası'nın Doğu kanadını oluşturan araştırmalar olduğu gözlenmektedir. İslâm'ın ve özelde de tasavvufun Batıdaki gelişimi ise ilkinde nispetle daha az araştırmacı tarafından incelenmiş olduğu görünmektedir. Hatta bu doğrultudaki inceleme Mağrib gibi spesifik bir bölge özelinde ele alınınca, bu alandaki araştırmaların sayısının daha da azaldığı fark edilmektedir. Bu noktadan hareketle araştırmamız mîlâdî 13 ve 20. yüzyıllar arası Mağrib/Fas bölgesinde ortaya çıkan tasavvuf tabakât literatürünü kapsamaktadır. Çalışmada İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî'nin (öl. 628/1230) *et-Teşevvüf ila ricâli't-tasavvuf* adlı tabakât eserinden başlayarak toplam on tabakât eseri tanıtılmıştır. Biyografik bilgi ve açıklamalarda müellifin hayatı, mevcut eserin konusu, yazılış amacı, diğer tabakât eserleriyle benzer ve farklı tarafları, eserin sunuluş yöntemi gibi başlıklar üzerinden ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır. Diğer taraftan; Fas coğrafyasında belirli bir zaman diliminde te'lif edilen bu eserlerin, o coğrafyadaki toplumların tarihî hafızasına sağladığı katkılar da belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre, tabakât türü eserlerin tarihin belli bir kesitini siyâsî, dinî, kültürel ve sosyal yönler dâhil olmak üzere yansıttığı ve ele aldıkları toplulukların genel yaşam tarzlarını aktardıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Mağrib, Fas, Tabakât, *et-Teşevvüf ila ricâli't-tasavvuf*.

Abstract

In our country, it is observed that, most of the current academic studies carried on the history of Taşavvuf usually includes Egypt, Iraq, Turkey, India and Central Asia and it is also seen that these are the studies that form the Eastern region of the Islamic World. The development of Islam and especially Taşavvuf in the West, seems to have been studied by fewer researchers compared to the first. In fact, when the investigation in this direction is taken into consideration in a more specific region such as the Maghrib, it is noticed that the number of researchers in this area has decreased.

From this point on, our research covers the tabaqât literature that emerged in the Maghrib/Morocco region between the 13th and 20th centuries A.D. In the study; starting from Ibn Zayyât al-Tādilî's (d. 628/1230) book *al-Tashawwuf ilâ rijâl al-taşawwuf*, a total of ten hagiographical works (tabaqâts) were introduced. In the biographical information and explanations, a detailed evaluation was made on the topics such as the life of the author, the subject of the current work, the purpose of writing, the similar and different sides from other tabaqât books, the method of presentation of the work. On the other hand; the contributions of these works, which were proclaimed in a certain period of time in the geography of Morocco, to the historical memory of the societies in that geography were also tried to be determined.

According to the findings obtained as a result of the study, it has been determined that the tabaqâts reflect a certain section of history including political, religious, cultural and social aspects and convey the general life styles of the communities they deal with.

Keywords: Taşawwuf, Maghrib, Morocco, Tabaqât, Ibn Zayyât al-Tādilî, *Al-Tashawwuf ilâ rijâl al-taşawwuf*

Giriş

İslam kültürü ilk defa Arap Yarımadası'nda neşet etmiş ve zamanla aynı bölgede şekillenerek diğer coğrafyalara yayılmıştır. Özellikle Câhiliyye dönemi Arap kültüründe soy, nesep, şecere gibi genetik kökler asalet unsuru olması bakımından mühimdi. Geçmişle üstünlük kazanma, sosyal statüde üst sıralarda yer alma psikolojisi İslam'ın ilk dönemlerinde "Ensâb, menâkıbnâme ve tabakât" türü eserlerin yazılmasına neden olmuştur. Anılan bu te'lif türlerinden sonuncusu olan tabakât, İslâm dünyasında zaman, mekân ve özellik bakımından ortak yönleri bulunan,¹ alanında tanınmış kişilerin biyografilerini konu edinen² bir türdür. Bu tür, hadislerin metin ve senetleriyle sahîh olarak

¹ Muhammed Arslan, "Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladığı Faydalar", *BÜİFD*, 5/10 (2017/2), 272.

² "Peş peşe gelen nesiller veya yaşları bakımından birbirine benzeyen kavim; derece ve mertebeye" anlamındaki tabaka (çoğulu طبقات veya طبق) "hâl ve makam" mânalarına da gelir. Komisyon, "Tabaka", *el-Mu'cemu'l-vasît*, (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972), 2/ 551; Ebu'l-Fazl

tespit edilmesi ihtiyacının râvilerin hâl tercümelerinin bilinmesini zorunlu kılması sonucunda ortaya çıkmıştır.³ İslâm âlimleri hicrî ilk iki asırdaki Müslümanları; sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn şeklinde üç grup halinde sınıflandırmış, bu sûrette elde edilen bilgiler kayıt altına alınarak tabakât telif türünün ilk örnekleri verilmiştir. Alanla ilgili yazılan ilk eser, Ebû Abdullah el-Vâkidî'nin (öl. 207/823) *Kitâbu't-Tabakât'*ıdır. Takip eden dönemde hadis, fıkıh, tefsir, kelim, Arap edebiyatı gibi çeşitli alanlarda pek çok tabakât eseri yazılmıştır.⁴

Tasavvuf ilmi açısından meseleye bakıldığında; teşekkül döneminden itibaren zühd ve takvasıyla öne çıkan velilerin hâl tercümelerinin kayıt altına alınmaya başlandığı görülür. Meydana getirilen bu eserler, söz konusu şahısları oldukça sade ve gerçekçi bir dille ele almıştır. Ancak zamanla özellikle İran'da yazılan bu tür kitaplara velilerin yalın hayat hikâyelerinin yanı sıra halk arasında anlatılan abartılı bir takım rivayetler de eklenmiştir.⁵ Bu abartılı rivayetler, kimi zaman hikâyelerdeki gerçekliğin sorgulanmasına yol açmıştır.

Tasavvuf literatüründe sonraki tabakât eserlerine kaynak teşkil eden ilk te'lif, Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî'nin (öl. 412/1021) *Tabakātu's-sûfiyyesi'*dir. Hâce Abdullah el-Herevî (öl. 481/1089) eseri genişleterek Farsça'ya çevirmiş, Molla Câmî (öl. 898/1492) de bu çeviri metni üzerinden *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds'*ü yazmıştır.⁶ İslam coğrafyasının Doğu kanadındaki te'lif faaliyetleri bu seyrde devam ederken, Batı tarafında da müelliflerce önemli eserler yazılmıştır. Çalışmamız, bu coğrafyanın Fas-Mağrib bölgesi özelinde bir incelemeyi içermektedir. Bu bölgeyi seçme nedenimiz -tespit edebildiğimiz kadarıyla- Fas/Mağrib coğrafyası özelindeki tasavvuf tabakât eserleri kapsamında ülkemiz akademik camiasında bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır.

Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, "طباق", *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1999), 8/122.

³ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 49.

⁴ Bu alanlardaki çalışmaların toplu bir listesi için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin "Tabakât" maddesine bakılabilir.

⁵ Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 10-11; Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 49.

⁶ Lâmiî Çelebi, *Nefehâtü'l-üns-Evliya Menkıbeleri*, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), (Önsöz), 15; Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 51-52.

Öte yandan bizce Doğu'da başlayan tabakât ve menkıbe türü eserlerin Batı İslâm dünyasında karşılık bulması, Müslümanların sosyo-kültürel bütünlüğe ulaşmasında önemli bir tekâmül sürecini tetiklemiştir.

İslâm kaynaklarında Mağrib adıyla anılan bölge, Doğu İslâm dünyasının (Meşrik) sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ'yı kapsar. Günümüzde Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletlerinin bulunduğu bu coğrafyaya kimi zaman Mısır'ın batısında bulunmasından dolayı Endülüs de dâhil edilmiştir.⁷ Söz konusu devletlerden Libya; el-Mağribu'l-Ednâ (Yakın), Tunus ve Cezayir; el-Mağribu'l-Evsat (Orta), Fas ve Moritanya'nın olduğu topraklar ise el-Mağribu'l-Aksâ (Uzak) olarak isimlendirilir.⁸ Hz. Ömer döneminde Mağrib'in fethiyle birlikte Müslümanların hâkimiyetine giren bölge, inanç ve kültür düzeyinde İslâm dinine beşiklik etmiştir.⁹ Ne var ki Mağrib'in Müslümanlarca fethi ilk başta, bölgenin yerel halkı Berberîlerin Araplara karşı şiddetli bir direnç göstermesine neden olmuş ancak daha sonra kültürel, dinî ve hatta lügavî anlamda çok farklı olan bu iki yapı zamanla kaynaşmış, yerli halkın Müslümanlığı kabulüyle İslamlaşma hızlı bir gelişim evresine girmiştir.¹⁰ Tasavvuf tarihi açısından bakıldığında, kaynaklar bize bu coğrafyadaki tasavvufun Murâbitlar¹¹ yönetiminde kök saldığı ve Muvahhidler döneminde geliştiğini haber vermektedir. Bu yöndeki belirgin etkilenmenin en erken izleri Muvahhidler döneminde yaşayan ve popüler dinî pratiğin liderleri olarak büyük etkiye sahip sûfîlerce gerçekleştirilmiştir. Mutasavvıflar geniş Müslüman kitlelerce büyük bir saygı ve sevgiye mazhar olmuşlardır. Onlar tarafından belirlenen kişisel dindarlık ve dinî bilinç standartları, diğer insanlar tarafından da benimsenmiştir. Özellikle şehirlerde ve kırsal bölgelerde tarikatların ve zâviyelerin çoğalması, manevî yönden saygın kabul edilen bu şahsiyetlerin tarihi

⁷ İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/318.

⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 15-16.

⁹ Kadir Özköse, *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019), 283.

¹⁰ A. M. Mohamed Mackeen, "The Early History of Sûfism in The Maghrib Prior to Al-Shadhili", *Journal of the American Oriental Society*, 91/ 3 (Jul. - Sep., 1971), 400.

¹¹ Murâbitlar 448/1056 ile 552/1157 tarihleri arasında önce Mağrib/Fas'a daha sonra tüm Endülüs hatta Sicilya'ya hâkim olmuşlardır. "Murâbit" sınır kalelerinde ikamet eden kişi anlamında bir kelimedir. Bk. Özköse, *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü*, 69.

kayıtlarının tutulmasına yol açmıştır. Nitekim onların sergiledikleri zühd ve takvaya dayalı dindarlıkları daha sonra menâkıb ve tabakât kitapları halinde literatürdeki yerlerini almışlardır.¹² Kanaatimizce sahradaki göçebe kültüründen devlet kurma kültürüne geçme sürecinde inşa edilen zâviye, medrese, cami v.s. gibi medeniyet beşiği yapılar, tabakât ve menkıbe türü eserlerin doğup gelişmesini de teşvik etmiş olmalıdır. 13 ve 20. yüzyıllar arası Mağrib/Fas bölgesi özelinde ufak bir araştırma yapıldığı vakit bu etki bariz bir şekilde gözlenecektir.

Bu araştırma söz konusu coğrafyada te'lif edilen tabakât eserlerinin en eskisi olan İbn Zeyyât et-Tâdilî'nin (öl. 628/1230) *et-Teşevvüf ila ricâli't-tasavvuf*undan başlayarak bu etki ve değişimi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu sâikle, *Teşevvüf* dâhil incelenen on tabakât eserinde belli bir düzen takip edilmiştir. Her eserde öncelikle müellifin kısa biyografisi verilmiş, sonra mevcut eserin konusu, yazılış amacı, diğer tabakât eserleriyle benzer ve farklı yönleri belirtilmiş, eserin sunuluş yöntemi incelenmiştir. Makalenin sonuç kısmında; Fas coğrafyasında belirli bir zaman diliminde te'lif edilen bu eserlerin, o coğrafyadaki toplumların tarihî hafızasına sağladığı dinî, kültürel ve sosyal katkılar üzerinden ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır.

Fas Tabakât Literatürü

Fas bölgesi özelinde literatüre bakıldığında; Arap dili, fıkıh, hadis, tefsir, kelim ve tasavvuf alanında olmak üzere çeşitli tabakât eserleri kaleme alındığı gözlenmektedir. Zikredilen branşlardan ilki olan Arap dili alanında örnek verilebilecek eser, bölgenin müelliflerinden Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî (öl. 379/989) tarafından yazılan *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*'dir. Müellif; Basra, Kûfe, Karaviyyûn ve Endülüs dil mekteplerini içerecek şekilde başlangıçtan kendi asrına kadar pek çok müellif hakkında bilgi vermiştir. Eserde dil âlimleri buldukları yerlere, izledikleri metotlara göre tasnif edilmiş ve ilmî şecereleri de kaydedilmiştir.¹³

¹² Mackeen, "The Early History of Sûfism...", 403; Aziza Oguir, *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New Perspectives* (Amsterdam: University of Amsterdam, PhD Thesis, 2013), 74.

¹³ Halit Zevalisiz, "Zübeydî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/519.

Fıkıh ve hadis âlimlerini içeren diğer bir te'lif *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* olup Endülüslü fakih ve biyografi yazarı Ebû Abdillâh Muhammed b. Haris b. Esed el-Huşenî'nindir. (öl. 361/971) Eserde 4/10. asrın ortalarına kadar Endülüs'te yaşamış 527 fıkıh ve hadis âliminin hayatı anlatılmıştır. *Ahbâru'l-fukahâ* sonraki Mâlikî müelliflerinden İbnü'l-Faradî (öl. 403/1013) ve Kâdî İyâd (öl. 544/1149) için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Kâdî İyâz bu eserden yola çıkarak *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik'te* Mâlikî mezhebine mensup 1600 kadar âlimin biyografisini konu edinmiştir. İbnü'l-Faradî de yine aynı eserin metodunu takip ederek *Tarihu ulemâi'l-Endelüs*'te Endülüs'ün âlim ve devlet adamlarını anlatmış, yanı sıra ülkenin siyasî tarihi hakkında mühim bilgiler vermiştir.¹⁴ Yine Tunuslu Mâlikî âlimi ve tabakât yazarı Muhammed Mahlûf (öl. 1941) ise *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye*'sinde başlangıçtan 20. asra kadar yaşayan tüm Mâlikî ulemâsını tanıtmıştır.¹⁵ Bölgede tabakât literatürüne dair değineceğimiz son branş tasavvuftur.

Fas/Mağrib Bölgesi Sûfi Tabakâtı

1. *et-Teşevvüf ila ricâli't-tasavvuf*¹⁶

Teşevvüf, Batı Afrika coğrafyasındaki sûfileri ele alan en eski tabakât kitabı olup Ebû Ya'küb Yusuf b. Yahya b. İsa Abdurrahman et-Tâdilî'ye (öl. 628/1230) aittir. İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî olarak bilinen müellif, Murâbitûn ve Muvahhidîn Devletleri'nin hâkimiyetinde yaşamıştır. Fas'ın Tâdilâ şehrinde doğmuş ancak burada fazla kalamayarak bir süre sonra ailesiyle Merakeş'e taşınmıştır. Kur'an dersleri alan Tâdilî, İbn Havtillah el-Ensârî ve Ebû Amr Osman b. Abdillâh es-Selâlicî'den dinî ilimleri öğrenmiştir. Gençlik döneminde tasavvufa ilgi duyunca Ebû İmrân Mûsâ el-Muallim, Ebu'l-Abbas es-Sebtî

¹⁴ Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine", *İstem*, 7/14 (2009), 21-22; M. Yaşar Kandemir, "Kâdî İyâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/116.

¹⁵ Ahmet Özel, "Muhammed Mahlûf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/512.

¹⁶ Söz konusu eserin künyesi şöyledir: Ebû Ya'küb Yusuf b. Yahya Et-Tâdilî, *et-Teşevvüf ila ricâli't-tasavvuf ve ahbâru Ebi'l-Abbas es-Sebtî*, thk. Ahmed Tevfik (Rabat: Menşurât-ı Külliyyeti'l-Âdab, 1997).

gibi meşhur mutasavvıfların sohbet meclislerine katılmıştır. Yıllar sonra doğduğu şehrin kadısı olmuş, Regrage'de 628/1230'da vefat etmiştir.¹⁷

Müellif *Teşevvüf*'ü Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliya ve Tabâkâtü'l-asfiyâ*'sından hareketle oluşturmuştur.¹⁸ Bu, Batı kökenli tabakât çalışmalarının, doğudaki eserler örnek alınarak yapıldığını göstermesi bakımından mühim bir bilgidir. *Teşevvüf*; Faslı mutasavvıfların ilk nesli, Fas sûfilîğinin erken evresi ve gelişimini yansıtan önemli bir kaynaktır.¹⁹ Merakeş ve Güney Fas'ta yaşamış çoğu Berberî soyundan gelen Murâbitûn ve Muvahhidîn dönemine ait iki yüz yetmiş dokuz evliya ve sûfinin bilgisi içerir.²⁰ Eser, içerdiği bazı mutasavvıflar açısından da ilk kaynak olarak nitelendirilmektedir. *Teşevvüf*'te bahsedilen şahısların hayatları senetlere dayanarak verilmiştir. "Semi'tü fulânen", "Haddesenî fulânen", "Ketebe ileyye" ... şeklinde başlayan cümlelerle ellinin üzerinde râviden isnad vardır. Bu râvilerin çoğu müellifin bizzat arkadaşıdır. Tâdilî'nin birinci elden bilgileri aktarmadaki titizliği, eserinin kıymetini göstermektedir. Öte yandan eserin tahkikini yapan Ahmed Tefvik'in tespitlerine göre; *Teşevvüf*teki bilgilerin özetlenme tarzı Ahmed b. Alvan el-Mısırî (h. 787) ve Ahmed b. Abdillâh Simlâlî'ye (öl. 1093/ 1682) benzemekte, ricâlin tanzim tarzı da Ahmed b. Abdilkâdir et-Testâvutî'nin (h. 1127) yöntemini andırmaktadır.²¹ Görüldüğü gibi; İslam kültürünü oluşturan zihin dünyasının temelinde gelenekçilik her zaman dikkat çekmiştir. Geçmişe duyulan özlem ve selef-i sâlihîne duyulan saygı v.s. gibi psikolojik faktörlerden etkilenerek ortaya çıkan bu gelenekçi duruş, sonraki neslin İbnü'z-Zeyyât'ı izlemelerine ve onun metoduna uygun eserler vermelerine yol açmıştır, denilebilir.

¹⁷ Tâdilî, *et-Teşevvüf* thk. Ahmed Tefvik, Neşredenin girişi, 24; Süleyman Uludağ, "İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/247.

¹⁸ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco*, 75.

¹⁹ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco*, 76.

²⁰ Yousef Casewit, "The Rise of the Andalusi Mu'tâbirûn", *The Mystics of al-Andalus Ibn Barrajân and Islamic Thought in the Twelfth Century*, (United Kingdom: Cambridge University Press, 2017), 88.

²¹ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, thk. Ahmed Tefvik, Neşredenin girişi, 13, 25.

Tâdilî'nin eserine aldığı sûfilerin ekserisinin ilmî yönden ön plana çıkmış ve tanınmış şahsiyetler olduğu gözlenmektedir. Örneğin İbn Sa'dun el-Kayrevânî (öl. 485/1092) Mâlikî fikhına dair çok sayıda eser kaleme almıştır. Şeyh Ebu Bekr el-Matûî tasavvuf öğretilerinin yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuş, Abdülaziz et-Tûnusî (öl. 486/1093) de öğrencilerine Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye'* sini okutmuştur. Benzer şekilde Ebu'l-Fazl İbnü'l-Nahvî (öl. 513/1119) Gazâlî'nin *İhya'* sını tanıtan ve savunan bir sûfidir.²² *Teşevvüf* te anlatılan biyografilerden o dönemde yaşayan sûfiler hakkında daha başka çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Şöyle ki, bu şahıslar Tâdilî tarafından "sâlih kimseler" olarak tanımlanmıştır. Daha ziyâde şehir merkezlerinde yaşayan bu şahısların her biri, o yerin mânevî hâmisi durumundadır. Ayrıca bunlar; takva, vera', istikâmet ve zühdüyle örnek, topluma dînini öğreten ve şer'î ahkâmı aktaran kimselerdir.²³ Tâdilî'nin bahsettiği bu sâlih zâtlar sadece rol model olmakla kalmamış, kendi toplumlarına hizmette önemli sosyal roller de üstlenmişlerdir. Hastaları, dulları, fakir öğrencileri kollayıp gözeten bu insanlar, şefkatle halkın her türlü maddî ve manevî yarasını sarmışlardır. Bütün bu hizmetlerdeki temel ilke ihlas ve îsârdır.²⁴ Tâdilî'nin bu şahıslara eserinde yer verme gerekçesi; toplumun hem dinî ve sosyal eğitim hem de rûhânî yönelimlerine rehberlik eden örnek mutasavvıf modelini ortaya koyma fikri olması muhtemeldir. Böylece o, toplumun ahlâkî karakterini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Fas'ta belirli bir tarih kesitinde yaşamış dindar insanların bu şekilde yaşamlarının ve karakterlerinin tanımlanması, aynı zamanda o toplumda örnek ahlâkî davranış modellerini inşa etmenin pedagojik amacına da hizmet etmektedir.²⁵ Esasen Hz. Peygamber'i (s.a.v) modelleyen Kur'an merkezli insan-ı kâmil formatı, her asırda bu olgunluğun arayışına sebep olmuştur. Menâkıb kitaplarında topluma örnek kâmil insan portrelerinin sunulması,

²² Tâdilî, *et-Teşevvüf*, thk. Ahmed Tevfik, 84-85, 92, 95-101; Özköse, *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü*, 46-47.

²³ Vincent J. Cornell, "On üçüncü Yüzyılda Mağrib Tasavvufu ve Ebû Medyen", çev. Kadir Özköse, *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, (Konya: Ensar Yayınları, 2008), 36; Özköse, *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü*, 48.

²⁴ Sultânetü Mellah er-Ruveylî, "El-Hayatü'l-ictimâiyye fi'l-Mağribi'l-Aksa min hilâli kitâbi't-Teşevvüf ile ricâlî't-tasavvuf ve ahbâru Ebi'l-Abbas Es-Sebtî li Ebi Ya'kûb Yusuf b. Yahya Et-Tâdilî", *El-Mecelletü Ürdüniyye li't-tarih ve'l-âsar* 12/2 (2018), 12-16.

²⁵ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New Perspectives*, 75.

toplumun kalite bazında değer kazanmasını motive eden faktörlerden biri olmuştur, diyebiliriz.

Tâdilî'nin eseri ve daha sonraki tabakât eserlerinde bulunan eğitici mesajlar, Faslı Aziza Oguir'in tespitleriyle daha da anlamlı hale gelmektedir. Şöyle ki; ona göre, bu mesajlar mevcut neslin dinî uygulamalarında halen ifadesini bulmaktadır. Eserde anlatılan yaşam öyküleri, okuyanlara ahlâkî mesajlar sunarak mutasavvıflara karşı saygı uyandırmaktadır. Bunun sonucu olarak toplumda mutasavvıfların dinî tutumlarını ve sosyal davranışlarını, uygulamalarını, tavırlarını miras alan ve onları taklit etmeye çalışan bir kesim ortaya çıkmıştır. Böylece başta *Teşevvüf* olmak üzere, Fas sûfî tabakât kitapları, tüm toplumun kollektif irfanını korumada öncülük etmiştir. Öte yandan tabakât kitapları, sûfîlerin yaşadığı dönemin genel dünya görüşü hakkında bilgi sahibi olmamıza aracılık etmektedir. Başka bir deyişle, sûfîler çağdaş toplulukların dinî yaşam tarzlarını yansıtırlar. Tabakât yazarları da kitaplarında anlattıkları bu dinî yaşam modeliyle, dolaylı bir şekilde sûfîlerin hayatına ve yerel tarihî olayların dindarların yaşamları üzerindeki etkisine atıfta bulunurlar.²⁶

Aziza Oguir'in tespitlerine katılmakta olduğumuzu belirterek yeniden *Teşevvüf*'e odaklanırsak; Tâdilî sonrası hâl tercümesi ve menâkıp yazarlarının Tâdilî'den bahsederek veya etmeyerek ondan pek çok nakilde bulunduğunu söylemek mümkündür. *Cezvetü'l-iktibas*²⁷, *Selvetü'l-envas*,²⁸ *El-Î'lam bi-men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm*²⁹ isimli eserlerin yazarları bunlardan birkaçıdır.³⁰ Ayrıca sâlih kimselerin haberlerinin verilmiş tarzı açısından bakıldığında; sonraki dönem kitaplarının Tâdilî'nin yöntemini izlediği görülür. Bunun en iyi örneği Ebû Muhammed el-İyduñî'nin *Yetîmetü'l-ukûd el-vusta fî menâkıbi*

²⁶ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New Perspectives*, 76.

²⁷ Tam adı *Cezvetü'l-iktibas fî zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-Medîneti Fâs'* tir. Eser Ebu'l-Abbas Şihabeddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî'ye (öl. 1025/1616) aittir.

²⁸ Tam adı *Selvetü'l-enfâs ve muhaddesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-sulehâ' bi-Fâs'* tir. Eser Muhammed b. Cafer Kettânî'nindir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu eser hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁹ Bu eser Abbas b. İbrahim es-Simlâlî'nindir.

³⁰ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, neşreden giriş, 25.

*Ebî Abdillâh Muhammed el-Mûti*³¹ ismindeki eseridir. Bu kitapta *Teşevvüf* teki kerâmet örnekleri toplanmış ve aynı şekilde nakledilmiştir.

Teşevvüf, haberi rivayet edenlerin şifâhî olarak yaptıkları orijinal nakillere dayandığı için okuyanlar üzerinde pozitif psikolojik bir etki oluşmaktadır. Kitabın Fas coğrafyasında bu denli önem kazanması, nesilden nesile aktarılmasına da imkân vermiştir.³² Eser ilk olarak 1958'de A. Adolphe Faure ve sonrasında Ahmed et-Tevfik tarafından 1984'te yayımlanmış, ikinci yayında Tâdilî'nin Ebu'l-Abbas es-Sebtî için yazdığı menâkıbnâme de kitabın sonuna eklenmiştir. Tâdilî'nin bu eseri, bölgedeki en eski tabakât kitabı olmasının yanında sadece dinî tarih açısından değil; aynı zamanda iktisâdî, sosyal ve kültürel tarihi süreçler açısından da okuyuculara ışık tutan önemli bir kaynak durumundadır.

2. *Maksadü's-şerîf ve'l-menze 'u'l-latîf fi't-ta'rif bi-sulehâ 'i'r-Rîf*³³

Maksadü's-şerîf'in müellifi Abdülhak bin İsmâil bin Ahmed bin Muhammed bin el-Hıdır el-Bâdisî el-Gırnâtî'dir (öl. 722/1322'den sonra). Merîniler Dönemi tabakât âlimi, muhaddis ve nesep tarihçisidir. Soyu Kays bin Ubâde el-Hazrecî'ye dayanır. Bâdis'te hicrî yedinci yüzyılın ortalarında doğan Bâdisî, ilmini babasından ve bir grup şeyhten almıştır. Fas'ta ilim aldığı şeyhlerinden birisi de Ebû İbrahim el-Ağrec el-Veryâlî'dir. Müellif *Maksadü's-şerîf* te Kuzey Fas'taki ricâlin tarihini yazmıştır. Bu dönem Ebû Medyen (öl. 594/1198)'in yaşadığı hicrî altıncı yüzyılın ortasından başlayarak yazarın yaşadığı hicrî sekizinci asrın başlarını kapsar. Bu dönem siyasi açıdan Merîniler Dönemi'ne denk gelmektedir. Eserin *kerâmet* ve makamlardan bahsedilen ilk kısmı dört bölümdür. İlk bölümde *velâyet* ve *velî*, ikinci bölümde *fakr* ve *fakir* kavramları açıklanır. Üçüncü bölümde *tasavvuf* kavramı, dördüncü bölümde de sûfîlerin kerâmetlerinin ispatı hakkında açıklamalar yapılır.³⁴ İkinci kısımda Hızır'ın (a.s) hayatından bahsedilir. Kırk altı hâl tercümesi nakledilen üçüncü kısım

³¹ Bu eserin Muhammed Mekki tarafından muhtasarı yapılmış ancak bitirilmemiştir. Muhtasar nüsha Miknas'taki El-Menûnî Kütüphanesi'ndedir.

³² Tâdilî, *et-Teşevvüf*, neşredenin girişi, 26.

³³ Söz konusu eserin künyesi şöyledir: Abdülhak b. İsmâil b. Ahmed el-Bâdisî, *Maksadü's-şerîf ve'l-menze 'u'l-latîf fi't-ta'rif bi-sulehâ 'i'r-Rîf*, thk. Said A'râb (Rabat: el-Matbaatü'l-Melekiyye, 1414/1993).

³⁴ Bâdisî, *Maksadü's-şerîf*, 5-7.

Rîf sâlihlerini tanıtır. 711/ 1311 tarihinde eserin yazımı tamamlanmıştır. Bâdisî eserini bir yıl gibi kısa bir sürede yazmıştır. Müellif hayatını anlattığı şahısların; kabilesinden, mensup oldukları şehirden, öğrenim gördükleri zâviyelerden, kerâmetlerinden, ilim aldığı şeyhlerden, öğrencilerinden bahsetmiş, ayrıca doğum ve ölüm tarihlerini de vermiştir. Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliya'*sı ile *Teşevvüf* ten etkilenmiş, bu kitapların sunum metotlarını kullanmıştır. ³⁵Eser Benî Vattas olaylarını, Muvahhid döneminin son çağlarında Rîf diyarına uğrayan Arapları ve Orta Akdeniz'de Haçlıların uyguladığı korsanlıkları anlattığı için tarihi bir vesîka mahiyetindedir. Müellif eserde Rîf kabilelerini isimleriyle ve yerleriyle net bir şekilde belirtmiştir. Bu vasfıyla da bir coğrafya sözlüğü sayılır.³⁶ O halde bu eserin de *Teşevvüf* gibi sadece mutasavvıfların hâl tercümelerini vermekle yetinmeyip dönemin tarihî ve coğrafi durumuna ışık tuttuğu da söylenebilir.

Bâdisî *Teşevvüf* te yer verilmeyen bir bölüm olarak Tilimsân ile Sebte arasında kalan Rîf'teki sûfileri anlatmış ve dolayısıyla bu eseri tamamlamıştır. Bu yönüyle eser, *Teşevvüf* ün devamı niteliğindedir. Ayrıca eser İbnü'z-Zeyyât'tan sonra yaşamış Kuzey Afrika velîlerini de içermektedir.³⁷ Buradan yola çıkarak tarihi süreçte birbiri ardınca yazılan bu eserlerin bir zincirin halkasını oluşturduğu ve bilgilerin devamlılığı açısından tamamlayıcı rol üstlendiği kanaatine varılabilir. Ayrıca İslam ümmetinin sosyo-kültürel yapısının bütünlüğünün oluşumunda bu zincirleme tekâmül yapılanmasının geniş ölçüde etkili olduğu da göz ardı edilmemelidir.

3. Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr³⁸

Bu eserin müellifi Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Hatîb el-Kustantîni'dir (öl. 810/1407). Daha ziyade "İbn Kunfûz" adıyla bilinir. Merîniler Dönemi'nde Konstantine şehrinde 740/1340'ta doğmuştur. Annesi tarafından dedesi Yusuf Melârî (öl. 746/1346) meşhur mutasavvıflardandır. Melârî'nin torunu Ebu'l-

³⁵ Bâdisî, *Maksadü's-şerîf*, Mukaddime içinde, 8.

³⁶ Bâdisî, *Maksadü's-şerîf*, Mukaddime içinde, 9.

³⁷ Bâdisî, *Maksadü's-şerîf*, Mukaddime içinde, 7; Süleyman Uludağ, "Bâdisî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/420.

³⁸ Söz konusu eserin künyesi şöyledir: Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Hatîb el-Kustantîni, *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr*, nşr: Muhammed el-Fâsi-Adolf Fore (Rabat: el-Merkezü'l-Camii li'l-Bahsi'l-İlmi, 1965).

Abbas üzerinde çok etkisi olmuştur. İbn Kunfûz'un babası edebiyatçıdır. Aynı zamanda tasavvufî yönü de vardır. Dedesi ve babası ilk hocalarındandır. Aile büyüklerinin tasavvuf, edebiyat ve ilme önem veren kişiler olması, daha sonraki hayatını da etkilemiştir. Eğitiminin ilk merhalesini bitirince Fas'a gitmiş, burada tam yirmi yıl yaşamıştır. Çeşitli hocalardan ders aldıktan sonra aklî ve naklî ilimlerde uzmanlaşmıştır. Ardından tasavvuf ilminin sırlarını tahsile yönelmiştir. Fas'ın dört bir tarafında hayatta olan sûfilerle iletişim kurmak ve ölenlerin de kabirlerini ziyaret etmek üzere seyahate çıkmıştır. 769/1368'de kadılık görevi verilmiş, 776/1375'te yeniden memleketine dönmüştür. Burada hutbe, fetva ve yargı işleriyle uğraşmış, seyahatleri esnasında yazmaya başlamış, 809-810/1407-1408 senesinde vefat etmiştir.³⁹

Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr, müellifin Fas ve çevresindeki seyahatleri esnasında kaydettiği kişileri, sûfî Ebû Medyen (öl. 594/1198)ve öğrencilerini, ayrıca karşılaştığı ilim ve tasavvuf ehlini anlattığı biyografik bir eserdir. Eserin girişinde velînin özellikleri konusunda bilgi verilir. Kitap, dönemin bazı önemli olaylarını da aktarır.⁴⁰ Bu haliyle eser, tarihi bir kaynak durumundadır. Eserin yazıldığı dönemde Mağrib'te edebiyat ve ilim zirvededir. Öte yandan tasavvufî düşünceler de yaygınlaşmıştır. Endülüs'teki Müslümanların zafiyeti ise tasavvufa yönelişi güçlendirmiştir. Müslüman âlimler, Haçlıların sömürge saldırılarına karşın halk arasında maneviyatı yaymaya özen göstererek Müslüman birliğinin korunmasına çalışmışlardır. Meselenin bu şekilde siyasî bir boyutunun olmasının yanı sıra kültürel yansımaları da bulunmaktadır. Bu dönemde özellikle geniş çaplı kültürel bir alışveriş de göze çarpmaktadır. Ulemâ, edebiyatçı ve yazarlar çeşitli memleketleri gezerek birbirleriyle iletişime geçmişlerdir.⁴¹ İbn Kunfûz da eserini böyle hareketli bir ortamda kaleme almıştır. Bu açıklamalarımızdan yola çıkarak menâkıb ve tabakât türü eserlerin sadece tasavvufu ilgilendirdiğini söylemek kısır bir yorum olacaktır. Bu tür kitaplar yaşadıkları dönemin ve coğrafyanın birer aynası olup iktisâdî, siyasî, ahlâkî, hukûkî yönlerden önemli birer kaynak olma durumundadırlar.

³⁹ Kustantini, *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr*, Mukaddime içinde bk: ج.ت.

⁴⁰ Şükrü Özen, "İbn Kunfûz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/143.

⁴¹ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr*, 1.

Kitabın konusu; Fas'ın en meşhur sūfisi Ebû Medyen ve arkadaşlarıdır. İbn Kunfûz bu kitap için Fas'ın pek çok şehrini dolaşmış, gittiği yerlerin tarihlerini not etmiştir. Kitapta *Teşevvüf* ten altmış civarında nakil mevcuttur.⁴² Tasavvuf ehli kişilerle bizzat iletişim kurarak elde ettiği bilgileri aktarması kitabın kıymetini arttırmaktadır. Yani eserde nakilden ziyade ilk elden alınan bilgilere yer verilmiştir. Bu da eseri orijinal kılmıştır.

4. *Devhatü'n-nâşir li-mehâsini men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-âşir*⁴³

Devhatü'n-nâşir müellifi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mağribî eş-Şefşâvenî 936/1529'da Şefşâven'de doğmuştur. Kasr-ı Kebîr ve Gummâre Dağları'ndaki Bedevî merkezlerinde eğitim görmüş, tasavvuf ve fıkhıta ilerlemiştir. Sâdiler zamanında önce Şefşâven ardından sırasıyla Kasru'l-Kebîr ve kırsal bölgelerin kadılığına getirilmiştir. Görevi nedeniyle Fas ve Merakeş Sarayı'na yaptığı ziyaretlerde dönemin ünlü âlimleriyle görüşme imkânı bulmuştur. İmam Abdullah Hebtî ve mensubu bulunduğu Şazeli tarikatından etkilenmiştir. Siyasî koşulların değişmesi sonucu Sâdiler ailesi kendi içinde ikinci kez bölününce görevden Şefşâvenî, uzaklaştırılan Muhammed Mütevekkil tarafında yer almış ve onunla beraber Vâdi Mehâzin Savaşı'nda vefat etmiştir.⁴⁴

Şefşâvenî *Devhatü'n-nâşir*'i 985/1577'de ölümünden bir yıl önce telif etmiştir. Eser müellifin hocaları yanı sıra hicrî onuncu asırda yaşayan diğer âlimleri de içermesi nedeniyle 10/16. yüzyıl Fas ulemâsı ve mutasavvıflarını çalışanlar için önemli bir kaynaktır. Öte yandan eser ilmî çevrelerce bazı hususlarda tenkide uğramıştır. Söz konusu tenkidin başlıca sebepleri, eserde kullanılan üslûbun zayıflığı ve Arapça dil kurallarına uyulmamasıdır. Fasîh kelimeler kullanma imkânı varken bozuk halk dili (âmmice) tercih edilmiştir. Buna ilaveten efsânevî hikâyelerde çokça ayrıntıya girilmiş, bu hikâyeler makul-mantıklı hikâyelerle karıştırılmıştır. Ayrıca biyografileri verilen kişilerin

⁴² İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr*, Mukaddime içinde, 3.

⁴³ Eserin künyesi şöyledir: Muhammed b. Asker el-Hasenî eş-Şefşâvenî, *Devhatü'n-nâşir*, thk. Muhammed Hacı (Rabat: Dâru'l-Mağrib, 1397/1977).

⁴⁴ Şefşâvenî, *Devhatü'n-nâşir*, 1.

ölüm tarihleri de belirtilmemiştir.⁴⁵ Diğer bazı eserlerle birlikte bir dergi içinde 1309/ 1891'de Fas'ta basılan *Devhatü'n-nâşir*'i T. H. Weir İngilizce'ye⁴⁶, A. Graulle Fransızca'ya⁴⁷ tercüme etmiştir. Muhammed Haccî de çeşitli yazma nüshalarına dayanarak tenkitli neşirini yapmıştır. İfrenî'nin (Vefrânî) *Şafoetü men inteşera min ahbâri sulehâ'i'l-karni'l-hâdî 'aşer* ve Muhammed b. Tayyib el-Kadirî'nin *Neşri'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdî 'aşer ve's-sânî* eserleri *Devhatü'n-nâşir*'in zeyilleridir.⁴⁸ Bu eser de kendi grubundaki diğer tabakât eserleri gibi döneminin siyasetini ve tarihini yansıtmakta olup önemli bir kaynak hükmündedir.

5. *Cezvetü'l-iktibas fî zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fâs*⁴⁹

Cezvetü'l-iktibas müellifi Ebu'l-Abbas Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî'dir (öl. 1082/1671). "İbnü'l-Kâdî" olarak bilinir. 960/1553 yılında doğan Miknâsî; kendi memleketinde eğitim gördükten sonra doğuya giderek buradaki meşhur âlimlerden ders almış, eğitimini tamamlayıp Fas'a dönerken yolda Fransız korsanları tarafından esir alınınca Sultan Ahmed b. Muhammed es-Sâdi b. El-Mansûr ez-Zehebî (h. 956-1012) tarafından fidye karşılığı kurtarılmıştır. Kendisi fıkıh, hadis, Arapça, tarih, matematik ve ferâiz ilimlerinde otoritedir. Bir süre Selâ'da kadılık yaptıktan sonra tekrar Fas'a dönen Miknâsî; orada hayatının sonuna kadar eğitimle meşgul olmuş, Fas tarihi ile ilgili çok sayıda kitap te'lif etmiştir.⁵⁰

Cezvetü'l-iktibas'ı kendini Fransız korsanların elinden kurtaran hükümdara ithaf eden Miknâsî, bu eserde Fas'a gelen âlimlerin hâl tercümelerini ele almıştır. Sadece kişilerin biyografilerinden ibaret olmayan bu kitap; şehrin yapısı, planı ve camileriyle ilgili bilgileri de içerir. Özellikle de

⁴⁵ Şeşşâvenî, *Devhatü'n-nâşir*, ۴.

⁴⁶ Bk: T.H. Weir, James Robertson, *The Shaikhs of Morocco in the XVIth Century*. (Edinburg: George A. Morton, 1904).

⁴⁷ Bk: A. Graulle, "Daouhat en Nâchir de Ibn Askar", *Archives Marocaines*, XIX [1913], 1-342.

⁴⁸ Muhammed Razuk, "İbn Asker el-Mağribî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/329-330.

⁴⁹ Eserin künyesi şöyledir: Ahmed İbnü'l-Kâdî el-Miknâsî, *Cezvetü'l-iktibas fî zikri men halle mine'l-a'lâm*-(Rabat: Dâr'ul-Mansur, 1973).

⁵⁰ Abdullah Kennûn, *en-Nubûğu'l-Mağribî fî'l-edebi'l-'Arabî*, (Tanca: Yayın evi yok,1380), I/253-254.

Karaviyyin Câmîi'nden bahsedilir. Eser, şehrin plan olarak maddî dokusunu anlatması bakımından İslâm şehirciliğinin birinci el kaynağı durumundadır. Nakledilen hâl tercümeleri bakımından değerlendirildiğinde, onların kiminin uzun, kimisinin de kısa olduğu görülür. Örneğin eserin ithaf edildiği Muhammed es-Sâdi b. El-Mansûr ez-Zehebî hakkında uzun bir hâl tercümesi beklenirken, kısa yazılması dikkat çeker. Hâl tercümelerinde mantıkî bir sıralamaya da bağlı kalınmayarak bazı yerlerde ölüm tarihi doğum tarihinin önüne alınmıştır. Ayrıca kimi hâl tercümelerinde hiç kaynak belirtilmemiştir. Sayılan bu eksikliklerine rağmen *Cezvetü'l-iktibas* yine de genel olarak Mağrib, özel olarak da Fas için sosyoloji, ekonomi, edebiyat ve tarih açısından mühim bir eserdir. Miknâsi eserinde Tâdilî'den nakiller yapmıştır.⁵¹ Kitap önce Fas'ta 1309/1892 yılında Haceriye Matbaası'nda üç yüz elli sekiz sayfa olarak, daha sonra Dâru'l-Mansur Yayınevi'nce yeniden basılmıştır.

6. *Tabakâtü'l-Hudaykî*⁵²

Eserin müellifi "Ebu Abdullah" olarak bilinen Muhammed Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Abdillâh el-Mânûzî es-Sûsî el-Cezûlî el-Hudaykî'dir. (ö. 1189/ 1775) Mâlikî edebiyatçı ve fakihlerinden olan Hudaykî, Cezûle'de eğitim gördükten sonra hacca gitmiş ardından bir süre Ezher'de yaşadıkten sonra Fas'a dönmüştür. Sûs zâviyelerinden biri olan Vâdi İsí'ye yerleşmiş, hayatının sonuna kadar burada kalarak kendini eğitim ve kitap te'lifine adanmıştır. 1189/1775'te vefat etmiştir.⁵³

Hudaykî'nin "Tabakât" adlı eseri; Sûs bölgesinde hicrî 10-12. yüzyıllar arasında yaşamış çoğu Mağribli fakih ve mutasavvıf sekiz yüz yirmi üç kişinin biyografisini içerir. Bu eser kaynaklarda *Menâkıbü's-sâlihîn ve'l-'ulemâ'* / *el-Menâkıbü'l-Hudaykiyye/ Târîhu'l-Hudaykî* gibi adlarla da anılır. Hudaykî'nin alfabetik olarak ve her harfi kendi içinde asırlara göre sıralayarak düzenlendi-

⁵¹ Miknâsi, *Cezvetü'l-iktibas*, 5,7,13.

⁵² Söz konusu eserin künyesi şöyledir: Muhammed b. Ahmed el-Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, thk. Ahmed Bûmezgû (Tiznit: Dâru'l-Beyda, 1427/2006).

⁵³ Hayreddin Zirikli, "Hudaykî", *El-A'lâm kamusu terâcim li-şheri'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-A'rab ve'l-müsta'rebiyn ve'l-müsteşrikiyn*. (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002),6/15.

ği eser, hacdan döndüğü 1154 /1741 yılından vefatına yakın bir zamana kadar geçen uzun bir dönem içinde te'lif edilmiştir.⁵⁴

Müellif eserini Ahmed b. Muhammed et-Tâkî'nin talebi üzerine yazdığını belirtmektedir. Besmele ve hamdeyle başlayan kitap Şeyh Ahmed b. Mûsa'nın hâl tercümesiyle devam eder, Ahmed b. Abdullah El-Yezîdî'ninkiyle sona erer. Belli bir coğrafya ve dönemin meşhur şahsiyetlerini tanıtmaları bakımından dikkat çeken eserde; eğitim sistemi, sosyal ve dinî hayat, tasavvuf ve tarikatlar hakkında da önemli bilgiler vardır. Eserde önce şahsın ismi, sonra lakabı ve nispeti verilmiş ardından da detaylı bir şekilde mezhebi ve ilmî konumu hakkında bilgiler sunulmuştur. Anlatılan şahısların (ârif, nezih gibi) birçok sıfatla övüldüğü görülür. Son olarak kişinin ölüm tarihiyle bölüm bitirilir. Eserde bazen bir satır veya bir cümleyi geçmeyecek şekilde kısa hâl tercümeleri verilir. Bunun tersine çok detaylı olarak anlatılan şahıslar da mevcuttur.⁵⁵ Hudaykî aslında tarihçi vasfına sahip bir yazar değildir. Bu alandaki çalışmalarını daha ziyade ulemâ ve sûfiler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bunun muhtemel sebebi kendisinin de tasavvuf ehli olmasıdır. Tasavvufun yaygın, ahlâkî kriterlerin belirleyici olduğu bir toplumda yetişmiş olması⁵⁶ da diğer bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserinde Hudaykî'nin bölümlere ayırma, kaynak kullanma ve sunum üslûbu yönünden kendinden önceki tabakât yazarlarının yöntemini kullandığı görülür. Eserde altmış civarında kaynaktan faydalanılmıştır. Müellif şahsî tecrübelerinin yanı sıra hocaları, dostları ve öğrencileriyle yaptığı mektuplaşmalardan elde ettiği bilgiler ve şifahî nakillerden toplanan mâlûmatı da aktarır. Eseri 12. yüzyılın ikinci yarısında yazan Hudaykî, Sûs kabilesinde ve Kuzey Fas'ın merkezinde görüştüğü şahıslarla, Mısır'daki çeşitli temaslarını içeren bilgileri kitaba kaydetmiştir. Bu esnada yazar, kaynaklardan aldığı bilgilerde son derece titiz davranmıştır. Öte yandan bazen metinlerin tamamını almamış, sadece özet olarak içeriğini zikretmekle yetinmiştir.⁵⁷ Ne var ki Hudaykî'nin aldığı kaynakların eksiklikleri üzerinde durmamış olması, onun nakilciliğinin olumsuz yanıdır. Bir başka eleştirilen tarafı da aşırı derecede

⁵⁴ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, Mukaddime içinde, 7-8.

⁵⁵ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, 88.

⁵⁶ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, 89.

⁵⁷ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, 80-85.

alıntı yapmasıdır. Ayrıca çok fazla kerâmet anlatımı vardır. Bu anlatımlar ise şark rûhunun kerâmet gibi doğaüstü olaylara yatkınlığının, Batı İslâm dünyasında da yansıma bulmuş olmasının bir çeşit ispatı sayılabilir.

Yazar konu dışına çıkmaya da meyillidir. Bu yüzden verdiği bilgiler arasındaki mantikî bütünlüğün zaman zaman bozulduğu görülür. Özel isimler olduğu şekliyle verilmemiş, Arapça'ya çevrilmeye çalışılmış ve bazı kişilerin hayatları yazılırken harekeleme hatalarına düşülmüştür.⁵⁸ Hicrî 5-9. yüzyıllar arası şahısların hâl tercümeleri oldukça azdır. Daha ziyade hicrî 10-12. yüzyıllardaki şahıslar üzerinde durulmuştur. Belli bir çağa mensup âlimlere başlandığında “Şu çağın halkı...” şeklinde bir ibareyle verilmiştir. Bazen de âlimler kendi çağına ait olarak zikredilmemiştir. Bunun sebebi de bazı harflerdeki âlim sayısının az olmasıdır. Bu durumda, âlim sayısının fazla olandan az olana kaydırıldığı görülür.⁵⁹ Kitapta tasavvufî konuların dışında fıkıh, usûl ve dil ile ilgili bahislere de yer verilmiştir. Eser şifâhî anlatımın yanı sıra o dönemdeki bazı mekân isimlerini de ortaya çıkarır.⁶⁰ Muhammed b. Ömer es-Sûsî ed-Degûgî, Abdurrahman b. Abdillâh el-Ciştîmî es-Sûsî ve Muhammed b. Ahmed es-Sûsî el-Enkâsî tarafından ihtisar edilen eser⁶¹ önce eksik basılmış, daha sonra Ahmed Bûmezgû, yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamış ve 1415/1994'te tekrar yayımlamıştır.⁶² Tüm bu açıklamalarımız göz önüne alınarak denilebilir ki; kitap yazıldığı dönemdeki Mağrib coğrafyasının tasavvufî düşünce hareketliliğini okuyuculara sunması bakımından önemli bir tarihî kaynaktır.

⁵⁸ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, 89-90.

⁵⁹ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, 87-88.

⁶⁰ Hudaykî, *Tabakâtü'l-Hudaykî*, 91.

⁶¹ Bkz: Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Sûde, *Delîlü mü`errihi'l-Mağribi'l-Aksâ*. (Basım yeri yok: Dâru'l-Beyda, 1960), 266-267.; Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî, *Sûsü'l-âlime*. (b.y.: Dâru'l-Beyda, 1984), 211. *Sûsü'l-âlime: el-Ma'sûl*'ün mukaddimesi mahiyetindedir. Eserde bölgede bulunan medreseler, burada okutulan dersler ve kitaplar, tanınmış ulemâ aileleri ve fertleri hakkında bilgiler verilir.

⁶² Ahmet Özel, “Hudaykî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/563-564.

7. *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*⁶³

Bu eser “Ebu’r-Rebî” künyesiyle anılan Süleymân b. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Havvât’ındır. (ö. 1231/1816) Müellifin asıl lakabı ise dördüncü büyük dedesinden kalan Havvât’tır. Gamara’da balıkçılık yapan dedesi vaktiyle çok büyük bir balina yakaladığı için bu şekilde adlandırılmıştır. 1160/1747’de Şefşâven’de doğan Havvât; çok küçük yaşta babasını kaybetmiştir. Bütün kardeşleri, ya babası sağken ya da babasının ölümünden kısa bir süre sonra ölmüştür. Dolayısıyla geriye ailenin tek çocuğu olarak kalan ve annesiyle ninesinin himayesinde büyüyen Havvât, babasının emlak gelirleriyle rahat bir hayat yaşamıştır. Süheyb adındaki köleleri ailenin ekonomik faaliyetlerini yürütmüş, Havvât’ın eğitimiyle de ilgilenmiştir. Havvât eğitim için 1180/1767’de Fas’a gitmiş, şer’î, edebî, aklî ilimlerle tasavvuf gibi bâtnî ilimlerde eğitim almıştır. Yirmi yaşında şiir yazmada zirveye ulaşmış, Şefşâven ve Fas’ta ders vermiştir. Saygın şeyhlerden icazet aldıktan sonra fetva vermeye başlamış ve pek çok öğrencisi olmuştur. Yani Havvât, Cüneyd-i Bağdadî gibi, bâtnî ilimlerde olduğu kadar zâhirî bilgilerde de uzmandır. Zamanın hükümdarı Sultan Mevlay Süleymân ile yakın temas halinde olan Havvât, sultanı öven şiirler yazmıştır. Fas’taki Eşraf Sendikası’nın başına geçirilmiştir. Fas’ta veba salgını olunca kendisine bir mezar yeri satın almış, yetmiş bir yaşında vefat edince de bu yere gömülmüştür.⁶⁴

Havvât *Semeretü üns’te* tanıdığı şeyhlerin hâl tercümelerini vermiştir. Yanı sıra yaşadığı çağın ricâliyle olan ilişkilerinden, rivayette bulunduğu şeyhlerden ve onlar tarafından verilen icâzetlerden bahsemiştir.⁶⁵ Kitap, basit ancak oldukça ince bir üslupla yazılmıştır. Şefşâvenli müellifin Fas’la ilgili yazdığı ilk biyografik eserdir. O bu eserde genel olarak Alevîler asrında Şefşâven

⁶³ Eserin künyesi şöyledir: Ebû Rebî Süleymân el-Havvât eş-Şefşâvî, *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*, thk. Abdülhak el-Haymer-Muhammed Miftâh (Şefşâven: Matbaatü’l-Haddâd Yusuf İhvan (El-Hidâye) 1996). “*Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*” ismi kitabın tüm el yazma metinlerinde mevcuttur. Eserden nakil yapanların bazıları da esere “*El-haberu an neşeti’l-evveliyeti ila temekkünü’l-istikrari bi Fas el-İdrisiyye*” ismini vermişlerdir. Bu isim ise yazarın önsözündeki bir cümleden alıntıdır. Söz konusu söz için bk: Şefşâvî, *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*, 31.

⁶⁴ Şefşâvî, *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*, 1-3, 6, 14.

⁶⁵ Şefşâvî, *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*, 25.

ve Fas'ın kültürel, sosyal ve siyasi yönlerini tanıtır.⁶⁶ Eserin tahkiki Abdülhak el-Haymer ve Muhammed Miftâh tarafından yapılmıştır.⁶⁷

8. Selvetü'l-enfâs ve muhaddesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-sulehâ' bi-Fâs⁶⁸

Eser, 13/19. asrın sonlarına ait önemli bir sûfî-âlim olan Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî el-Hasenî el-Fâsî (öl. 1345/1927) tarafından yazılmıştır. Tarihçi ve hadisçi kimliğiyle öne çıkan Kettânî daha ziyade "Ebû Abdullah" künyesiyle bilinir. Fas'ta doğmuş ve yine burada ölmüştür. Ailesiyle 1332/1914'de Medine'ye hicret etmiş, 1338/1920'ye kadar orada yaşamıştır. Sonra Şam'a geçmiş, 1345/1926'ya kadar da burada kalmıştır. Daha sonra Fas'a dönmüş ve hayatının sonuna kadar bu şehirde yaşamıştır. Altmışa yakın kitabı vardır.⁶⁹ *el-Ezhârü'l-'âtireti'l-enfâs bi-zikri ba'zı mehâsini kutbi'l-Mağrib ve tâci medîneti Fâs, Bülûğu'l-merâm bi-beyâni mâ tenfiru minhü'l-melâ'iketü'l-kirâm, Nasîhatü ehli'l-İslâm, ed-Di'âme fiahkâmi sünneti'l-imâme* bu eserlerden birkaçıdır.

⁶⁶ Ayrıca müellifin "*Ravdatü'l-maksûde ve'l-hulelü'l-memdûde fi meâsiri Benî Sûde*" isimli eseri de h. 12. yüzyıl başlarından 13. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar doğu ve batı Fas'ta yaşamış edebiyat, ilim, tasavvuf erbabından bahseder. Şeşâvî, *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*, 19.

⁶⁷ Bu eserin nüshaları şöyledir: İlk nüsha Rabat'taki Haseniyye Kütüphanesi 1861 ج rakamıyla kayıtlıdır. Bu nüsha 161 ط ile 198 ط arasındaki varakları içerir. 38 sayfa olup, satır sayısı 21'dir. Fas hatlıdır. Çok eski, az hatalı olduğundan tahkikte tercih edilen nüsha olmuştur. İkinci nüsha Rabat Milli Kütüphanesi 12645 numaralı grubun içindedir. 52 ط ve 83 ط varakları arasındadır. 32 sayfadır. Her sayfa 21 satırdır. Hattı açık Fas hattıdır. Bazı dipnotlarda açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Yeni bir nüshadır. 1335/1917 yılında Ahmed bin Kasım ez-Zeyyân tarafından nakledilmiştir. Abdülaziz bin Muhammed ed-Dekkâli el-Müşterâi'nin hattıyla yazılmıştır. Yazılış tarihi 1302/1885'tir. Üçüncü nüsha İdris bin Mâhi'nin nüshasıdır. Bu nüsha 1367/1948'de Ahmed Nümeysi'nin nüshasından nakledilmiştir. O da 1347/1928'de başka bir nüshadan almıştır. Bu nüsha Abdüsselam el-Herras tarafından tahkiki yapan Abdülhak el-Haymer'e verilmiştir. 32 sayfadır. Mağrib hattıyla yazılmıştır. Şeşâvî, *Semeretü ünsî fi târifî bi nefsi*, 26.

⁶⁸ Eserin künyesi şöyledir: Eş-Şerîf Ebî Abdullah Muhammed b. Cafer b. İdris el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs ve muhaddesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-sulehâ' bi-Fâs*, thk. Abdullah el-Kâmil el-Kettânî, Hamza b. Muhammed et-Tayyîb el-Kettânî, Muhammed b. Hamza el-Kettânî, (Kazablanka: Dâru'l-Beyda, 2004).

⁶⁹ Zirikli, "Kettânî", *El-A'lâm*, 6/72.

Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*'ı çeşitli ekonomik krizler, siyasî ve sosyal kırılmalar-sarsıntılar karşısında Fas halkının biraz teselli bulması için yazmış olduğunu kaydeder. On altı yılda telif edilen eser, Fas'ın 9/14. yüzyılda kuruluşundan *Selvetü'l-enfâs* yazılana kadar ki tarih dilimi içinde, aslen Faslı veya dışarıdan Fas'a gelip orada yaşayan, çalışan veya defnedilen bin sekiz yüz seksen bir ulemâ, meşâyih, erkek ve kadın dindar kişinin biyografik kayıtlarını içerir.⁷⁰ Eser Fas'ın bânisi ve burada medfun Mevlânâ İdris el-Enver'in (öl. 231/846) hâl tercümesiyle başlar. Daha sonra müellif o beldenin sokak ve diğer mahalleleriyle ilgili bir alan araştırması yapar ve buradaki kişilerin hâl tercümelerini verir. Sonrasında Fas'ın onlarca kilometre dışındaki âlimleri tek tek anlatılır. Eser, bu şekilde bir anlatıma başvurduğu için Fas'ın dinî ve tarihî gelişiminin yanı sıra coğrafya ve kültürel topografyası bakımından da önemli bir kaynak mahiyetindedir.⁷¹ Yani Kettânî, dikey boyutta insan biyografilerine yer verdiği kadar yatay boyutta da insanı anlatır. Bu yönüyle ilginç bir eserdir.

Öte yandan bu eser, hurâfe bazı kıssalar ihtiva etmesi sebebiyle tenkide uğramıştır.⁷² Aslında Kettânî'nin bu tarz bilgilere yer vermesi, bir yandan Allah dostlarına olan güçlü bağlılığını ifade ederken; diğer yandan gerçek olsun ya da olmasın onlar hakkında söylenen her şeye inandığını gösterir. Her ne kadar velîlerle ilgili bu kerâmetlerin gerçekliği sorgulanabilir ve doğrulanabilir değilse de⁷³ bunların tabakât kitaplarının vazgeçilemez birer parçası olduğunu kabul etmek gerekir.

Eserde dikkati çeken bir unsur; sadece erkek sûfilere değil kadın sûfilere de yer verilmiş olmasıdır. Tâdilî'de de benzer anlatımlar vardır. Kadın sûfilerin, ideal evliya örnekleri ve ahlâkî benlik modelleri anlamına gelen "ricâl" arasında kabul edilmesi, her iki müellifin derlemelerinde cinsiyeti tarafsız bir boyut olarak değerlendirdiklerinin işareti sayılabilir.⁷⁴ Diğer taraftan Kettânî

⁷⁰ Sahar Bazzaz, "Reading Reform Beyond The State: Salwat al-Anfas, Islamic Revival and Moroccan National History", *The Journal of North African Studies* 13/1 (March 2008), 1-2.

⁷¹ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 1/ 9; 3/575.

⁷² Ahmet Özel, "Muhammed b. Cafer Kettânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/337-338.

⁷³ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New perspectives*, 83.

⁷⁴ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New Perspectives*, 80.

eserinde kadın velîleri aile durumları açısından da tanımlanmıştır. Yani kadın velîler; diğer erkek velîlerin yanı sıra evli kadınlar, eşler, anneler halinde geniş ailelerde birbirleriyle akraba olarak sunulmuştur. Örneğin Âişe binti Şakrun el-Fakhar (11/17. yüzyıl) diğer bir sûfî Sidi Şakrun al-Fakhar'ın (10/16.yüzyıl) kızı ve Ahmed İbn Abdillâh al-Ma'n'in eşi olarak tarif edilmiştir. Aynı zamanda o; Rukiye, Âişe ve Seyyide Safiye'nin anneleridir. Âişe'yi üç kızı sahip bir anne, sevgi dolu bir eş ve diğer akrabalık yönlerini dikkate alarak tarif eden Kettânî; bu türden detaylı bir açıklamayı erkek velîler için yapmaz. Buna karşılık, Kettânî erkek sûfîleri yalnızca kamusal faaliyetleri açısından tanımlar. Onları kocalar, babalar ve kardeşler olarak değil, daha ziyade diğer büyük sûfîlerle ve halkla ilişkileri açısından sunar. İşin daha ilginç tarafı; erkek sûfîleri sadece mesleklerine göre tanımlar. Bu örnekler, Fas'taki bekâr yaşamış veya aile akrabalık bağları bulunmayan birçok erkek sûfî için de geçerlidir. Ayrıca Kettânî, Sidi Şakrun al-Fakhar'ın yüksek eğitim düzeyini, derin din bilgisini, mânevî tecrübelerini ve ilmî yeteneklerini de anlatır. Hem Fes'de hem de Fas'ın diğer bölgelerindeki insanlara vaazlar verdiğini de vurgular. Elbette ki bu genel olarak İslâm dünyasında özel olarak da Fas'ta yadırganacak bir durum değildir. Erkek ve kadın sûfîleri bu tarzda anlatma modelinin daha ziyade Fas toplumunun ataerkil doğasından kaynaklandığını unutmamak gerekir.⁷⁵ René Basset, *Selvetü'l-enfâs*'ın kaynaklarıyla ilgili bir çalışma yapmış,⁷⁶ Rabat el-Hizânetü'l-Âmme'de 1966'da eserin şahıs indeksini hazırlamıştır.

9. *El-İ'lam bi-men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm*⁷⁷

El-İ'lam'ın müellifi Merakeşli Abbâs b. Muhammed b. Muhammed b. İbrâhim el-Kâdî es-Simlâlî et-Teâricî el-Merrakuşî'dir (1877-1959). Daha ziyade "Abbâs b. İbrâhim" ve "İbn İbrâhim" olarak tanınır. Künyesindeki Teâricî nisbesi babasının "Teâric" denilen bir çeşit defe deri takma işiyle

⁷⁵ Oguir, *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New Perspectives*, 80-81.

⁷⁶ René Basset, *Recherches sur les sources bibliographiques de la Salwat el Anfâs*, Alger, 1908; Özel, "Muhammed b. Cafer Kettânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/338'den naklen.

⁷⁷ Eserin tam künyesi şöyledir: Abbas b. İbrahim el-Simlâlî, *El-İ'lam bi men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm*, thk. Abdulvehhab b. Mansur, (Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 1413/1993).

uğraşması nedeniyledir. Hıfzını tamamladıktan sonra medrese tahsili de alan Simlâlî, 1319/1901 yılından sonra Riyâzü'l-Arûs Mescidi'nde imamlığa başlamıştır. Tarih, terâcim alanında uzmanlaştığı için olsa gerek, Merakeş tarihi, âlimleri ve sûfilerinin biyografilerine ilgi duyunca Avrupa ve Kuzey Afrika ülkelerine seyahat etmiştir. Kıymetli yazma ve basma eserleri toplayarak zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Merakeş Valisi Mevlây Abdülhafiz el-Alevî, Fas sultanı olunca Simlâlî onun kadısı tayin edilmiştir. 1912'de Fas Fransızlarca işgal edilince Merakeş'e dönmüş, burada noterlik yapmış, Mevâsin Camii'nde dersler vermiştir. 1915-1929 yılları arasında çeşitli şehirlerde kadılık yapmış, 29 Nisan 1959'da Merakeş'te vefat etmiştir.⁷⁸ Simlâlî'nin kadılık görevini göz önünde tutarsak onun zâhir ve bâtın ilimleri kendisinde cem' etmede mâhir olduğunu söyleyebiliriz.

1909 yılında Simlâlî, *İzhârü'l-kemâl*'e takriz yazması için eseri Muhammed Abdülhay el-Kettânî'ye verir. Kettânî de Simlâlî'den *İzhârü'l-kemâl*'i geliştirip hacimli bir Merakeş tarihi yazmasını ister. *El-İ'lam* bu tavsiye üzerine kaleme alınır. Eser, Merakeş ve Ağmat'ta ikamet eden ricâlin hâl tercümesini anlatır ve Simlâlî'nin elli yılda topladığı bilgileri içerir. Ayrıca Murâbitlar döneminden (1056-1147) 20. asrın ilk yarısına kadar Merakeş ve Ağmat'ta doğup yetişmiş veya dışarıdan gelip oraya yerleşmiş devlet adamlarını, edipleri, ulemayı hatta meczupları da anlatır. Kitap bir önsöz ve hâl tercümeleri haricinde dört bölümden oluşur. Girişin ardından gelen mukaddime de dört bölümdür. Giriş hamdele ve salveyle başlar. Ardından bu kitabı yazmaya sevk eden âmillerden bahsedilir.⁷⁹

Dört bölümlü mukaddimenin ilk kısmında Merakeş tarihi, kurumları ve câmileri anlatılır. Bu anlatım için müellif "*El-İstibsâru fi acâibi'l-emsâri, El-enîs el-mutrib bi Ravdi'l-Kırtas, Mu'cemu'l-buldân, Ez-zahirâtü's-seniyye*" gibi çeşitli coğrafya ve tarih kitaplarından yararlanmıştır. İkinci bölüm Ağmat'a ayrılmıştır. Üçüncü bölümde başta *Keşfü'z-zunûn* olmak üzere çeşitli eserlerden faydalanılarak şehir ve bölge tarihine dair kitaplar alfabetik sırayla zikredilmiş, son bölümde de tarih ilmi ve terimleriyle diğer bazı konular

⁷⁸ Simlâlî, *El-İ'lam bi men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm*, neşredenin girişi, ج; Ahmet Özel, "Simlâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), Ek 2, 506.

⁷⁹ Simlâlî, *El-İ'lam bi men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm*, neşredenin girişi, ح

üzerinde durulmuştur.⁸⁰ Eserde zaman zaman konu dışına çıkıldığı da görülür. (Berberilerin soyu -Musâmide Kabilesinin dalları v.s. gibi) Her ne kadar bu şekilde konu bütünlüğü bozulmuş olsa da yapılan ilavelerin tarih ve antropoloji açısından pek çok faydası vardır. Şayet bunlar kaydedilmemiş olsaydı birçok tarihi bilgi kaybolmuş olacaktı. Eser bu yönüyle başta Merakeş olmak üzere Fas'ın dinî, ilmî, sosyal ve siyasal tarihine dair yazılan önemli eserlerden biridir. Elli yıl gibi uzun bir zaman içinde hazırlanan ve bin altı yüz elli biyografiyi içeren çalışma, özellikle yazma eserlerden çıkarılan bilgilerden teşekkül etmesi açısından da büyük değer taşır.⁸¹

Biyografilere gelince, bunların alfabetik olarak sıralandığı gözlenir ancak bu sıralamada müellif farklı bir yol takip etmiş, ismi Ahmed ve Muhammed olanlar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) saygı amacıyla başa alınmıştır. Birbirlerine yakın olan isimlerde vefat tarihi önce olan daha önde yer almıştır. Kitabın biyografi bölümü on kısımdan oluşur. Eserin basım aşamasına gelmesi bir hayli zor olmuştur. Şöyle ki yazar hayattayken beş bölümünü Fas'taki Matbaatü'l-Cedîde'de bastırma imkânı bulmuştur. İlk cilt 1355/1936'da çıkmıştır. Bu şekilde 1357/1938'e kadar beş cilt basılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla diğer ciltlerin basımı yapılamamış, eser bir süre Rabat'taki Milli Kütüphane'de saklanarak burada sayfalar numaralandırılmış ve resimleri çekilmiştir. Daha sonra Kraliyet Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Simlâlî'nin oğlu Yusuf, Kral 2. Hasan'la görüşüp eserin Kraliyet Matbaası'nda basılması için ricada bulununca, verilen izinle eserin basımı gerçekleştirilmiştir.⁸² Eserin tahkîkini Abdülvehhâb b. Mansûr yapmış ve on cilt olarak neşredilmiştir. On birinci cildini oluşturan indeksi de Hasan Cellâb hazırlamıştır.

10. *el-Ma'sûl*⁸³

el-Ma'sûl müellifi Ebû Abdillâh Muhammed el-Muhtâr b. Alî b. Ahmed b. Muhammed es-Sûsî⁸⁴ (1900-1963) tarihçi, edebiyatçı ve fakîhtir. "Vezîrû't-Tâc"

⁸⁰ Simlâlî, *El-İ'lam bi men halle bi Merakeş*, neşredenin girişi, s. ٤; Özel, "Simlâlî", Ek 2/ 513.

⁸¹ Simlâlî, *El-İ'lam bi men halle bi Merakeş*, neşredenin girişi, ٥; Özel, "Simlâlî", Ek 2/512.

⁸² Simlâlî, *El-İ'lam bi men halle bi Merakeş*, neşredenin girişi, s. ٤; Özel, "Simlâlî", Ek 2/513.

⁸³ Eserin tam künyesi şöyledir: Muhammed el-Muhtar es-Sûsî, *el-Ma'sûl* (Mağrib: Dâr'ul-Beydâ, 1960-1963).

olarak bilinir. Fas'ın güneyindeki İliğ Beldesi'nde doğmuştur. Berberî âlim bir aileden gelir. Babası Derkaviyye şeyhlerinin en büyüğüdür. Tasavvufun içinde yetişen Sûsî, Sus, Merakeş ve Fas'ta edebiyat ve din ilimlerini okumuştur. Selefî akîdesine bağlı olan müellif birçok kitap yazmıştır. En önemlisi bizim de inceleme konumuz olan *Ma'sul*'dür. Sûsî, Fransız işgaline karşı çıkmış ve bu nedenle hapse atılmıştır. Hapisten çıkınca beş yıl süreyle kendi beldesinde ikamet etmeye mecbur bırakılmıştır. Fas bağımsızlığını elde ettikten sonra kurulan ilk hükümette Vakıflar Bakanı olarak görev yapmıştır. Hayatının son yıllarında şeker hastalığına yakalanan müellif, Rabat'ta vefat etmiştir.⁸⁵

Sûsî'nin bu eseri ansiklopedik nitelikte bir eser olup yirmi cilttir. Müellif eserini sürgündeyken yazmıştır. Eser, İliğ başta olmak üzere Sûs bölgesindeki medrese ve zâviyelerde yetişmiş âlimleri ve müellifin arkadaşlarının geniş biyografilerini içerir. Müellif eserin üç cildini İliğ'li âlimlere, beş cildini onların hocalarına, üç cildini öğrencilerine, altı cildini zâviyelerinden yetişen ilim erbâbına ayırmıştır. Kalan son 3 ciltte de Sûsî'li dostlarından bahseder. Kitapta manzum ve mensur bir anlatım benimsenmiştir. Toplam sekiz bin sayfadan oluşan eser, yaklaşık dört bin âlim, fakîh, mutasavvıf ve edebiyatçının hayatını anlatır.⁸⁶ Bu yönleriyle bölgenin siyasî tarihini, ilim, kültür, edebiyat ve sosyal hayatını yansıtan önemli bir çalışmadır.

Sonuç

Çalışmada örneklerini ve içeriklerini sunduğumuz Fas tasavvuf tabakât eserleri biçim ve kapsam açısından değerlendirildiğinde, bazı ortak noktalara sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu ortak noktalardan ilki, tüm bu eserlerin Tâdilî'nin *Teşevvüf*'üne dayanmasıdır. Kendisinden sonra gelen birçok esere ilk kaynak olması *Teşevvüf*'ün diğerleri arasındaki önemini arttırmaktadır. Tâdilî ise derlemelerini Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliya ve tabâkatü'l-asfiyâ*'sını örnek alarak oluşturmuştur. Bu husustan hareketle denilebilir ki; Doğu İslâm dünyasında çalışılan eserler, Batı Afrika İslâm coğrafyası müelliflerince takip edilmekte ve eserlerinde örnek alınarak kullanılmaktadır.

⁸⁴ Sûsî'nin eserlerinin listesi için bkz: Ahmet Özel, "Muhammed Muhtar Sûsî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek 2/ 537-539.

⁸⁵ Zirikli, "Muhtar es-Sûsî", *El-A'lâm*, 7/92.

⁸⁶ Sûsî, *el-Ma'sûl*, 20/291-297.

İkinci ortak nokta çalışmada incelenen eserlerin tamamındaki kronolojik dokudur. Bu kronoloji doğum ve ölüm arasındaki yaşam çizgisinde sınırlı tutulur. Dahası eserlerdeki rivayetler genellikle yazıldıkları asrın âlimlerinden veya aile üyelerinden yararlanılarak derlenmiştir. Bazen de eserin müellifi tarafından şahsen duyularak yazılmıştır. Eserlerin hemen hepsinde sûfî şahsiyetlerin mucizeleri, fiziksel durumları, kişilikleri ve dindarlıklarına dair etraflı tahlilleri bulmak mümkündür. Kanaatimizce Fas sûfî tabakât yazarlarının yaşam öykülerini bu şekilde derlemedeki amaçlarından bir diğeri de eserlerin topluma sunduğu ahlâkî mesajlardır. Mutasavvıfların bilgilerini içeren bu kayıtlar, din eğitimine ve rûhânî yönelimlere rehberlik etmiştir. Tabakât yazarları, örnek mutasavvıf modelini sergileyerek, mutasavvıfların ait olduğu toplulukların ahlâkî karakterini güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Böylece Fas coğrafyasında yaşamış, toplumda izi olan bu dindar insanların yaşamlarının ve karakterlerinin tanımlanması, ahlâkî davranış modelleri oluşturma amacına hizmet etmiştir. Tabakât eserlerinde ortaya konan sûfî modeli, toplumun manevî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan bir rol-modelidir. Bu modelin en önemli özelliği ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine bağlı ve O'nu takip eden İslâm büyüklerinin davranışsal modelini örnekleyen biri olmasıdır.

Öte yandan mutasavvıfların eğitici mesajlarının günümüz Fas coğrafyasındaki neslin dinî yaşamlarında halen ifade buluyor olması da mühim bir unsurdur. Eserlerde nakledilen yaşam öykülerinden gelen ahlâkî mesajlar, günümüz insanlarını bu mutasavvıfların tarihî hatırasına saygı duymaya sevk etmektedir. Sûfî tabakât yazarları, mutasavvıfların rûhanî ve sosyal statüsüne değer vermektedir. Böylece takipçiler, eserlerde yer alan şahsiyetlerin dinî ve sosyal eylemlerini miras almış ve onları taklit etmeye çalışmışlardır. Dahası, Fas'ta yazılmış tabakât kitapları sadece toplumun tarihî bilgi birikimini korumada öncülük etmekle kalmamış, ayrıca kayıt altına alınan mutasavvıfların yaşadığı dönemin genel dünya görüşü hakkında bilgi sahibi olmamızı da sağlamıştır.

Bu eserlerde dikkat çekici diğer bir husus da anlatımın şahıslarla sınırlı kalmamasıdır. Hemen hepsinde bölgenin veya ilgili şehrin topografik, tarihî, sosyolojik yapısıyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Böylece Fas tarihinin belirli bir kesiti çok yönlü olarak aydınlatılmıştır. Bu anlatım esnasında kapsayıcı ve muhalif olmayan bir dil kullanıldığı da görülür. Öte yandan anlatılanlar

daha ziyade şifahîdir. Yazarların bilgisine güvendiği kimselerin tespitlerini içerir. Ayrıca kimi zaman anlatılan hikâyelerin gerçekliği, efsanevî doğaları nedeniyle, önemli bir tartışma kaynağı oluşturmuştur. Bu eserlerde erkek ve kadın sūfî biyografilerinin farklı şekilde sunulması da göze çarpan başka bir özelliktir. Kadın mutasavvıfların erkeklere nazaran aile ilişkileri ve evlilikleri bakımından daha fazla ayrıntıya inilerek tanımlandığı tespit edilmiştir.

Son olarak ilgili eserler te'lif edildiği dönemler açısından değerlendirildiğinde, belirli bir yüzyıl veya dönemde bu eserlerin yoğunluk kazanmadığı ve tarihsel açıdan homojen bir dağılımın olduğu gözlenmektedir. Zira 13. asırda yazılan *Teşevvüf*'ten başlayarak son te'lif edilen *el-Ma'sûl*'e kadar 15. yüzyıl hariç her asırda eser te'lifi olmuştur. Bu ise bize zaman ilerledikçe ortaya çıkan yeni âlim şahsiyetlerin kayıtlarının tabakât yazarlarınca titizlikle kaydedildiğinin bir delili sayılabilir. Aynı zamanda tarihi süreçte birbiri ardınca yazılan bu eserlerin bir zincirin halkasını oluşturduğu ve bilgilerin devamlılığı açısından tamamlayıcı rol üstlendiği kanaatine varılabilir.

Yukarıda zikredilen tüm bu özellikler dikkate alındığında, Fas tabakât kitaplarının belli bir coğrafya ve zaman diliminde yaşamış sūfî şahsiyetleri bilme ve anlama noktasında günümüz araştırmacıları ve özellikle de tasavvuf alanında inceleme yapanlar için önemli birer kaynak olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Muhammed. "Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladığı Faydalar". *BÜİFD5/10* (2017/2), 269-290.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Bâdisî, Abdülhak b. İsmâîl b. Ahmed. *Maksadü's-şerîf ve'l-menze 'u'l-latîf fi't-ta'rif bi-sulehâ'i'r-Rîf*, thk. Said A'râb. 2 Cilt. Rabat: el-Matbaatü'l-Melekiyye, 1414/1993.
- Bazzaz, Sahar. "Reading Reform Beyond The State: Salwat al-Anfas, Islamic Revival and Moroccan National History". *The Journal of North African Studies* 13/1 (March 2008), 1-13.

- Casewit, Yousef. "The Rise of the Andalusî Mu'tâbirun". *The Mystics of al-Andalus Ibn Barrajân and Islamic Thought in the Twelfth Century*. 57-90. United Kingdom: Cambridge University Press, 2017.
- Cornell, Vincent J.. "On üçüncü Yüzyılda Mağrib Tasavvufu ve Ebû Medyen". çev. Kadir Özköse. *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, Konya: Ensar Yayınları, 2008.
- Eflâkî, Ahmed. *Âriflerin Menkıbeleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/318-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hudaykî, Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü'l-Hudaykî*. thk. Ahmed Bûmezgû. Tiznit: Dâru'l-Beyda, 1427/2006.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lîsânu'l-Arab*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1999.
- İbn Sûde, Abdüsselâm b. Abdülkâdir. *Delîlü mü'errîhi'l-Mağribî'l-Aksâ*, 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Beyda, 1960.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâdî İyâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/116-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kennûn, Abdullah. *en-Nubûğu'l-Mağribî fi'l-edebî'l-Arabî*, 3 Cilt. Tanca: y.y., 1380.
- Kettânî, Eş-Şerîf Ebî Abdullah Muhammed b. Cafer b. İdris. *Selvetü'l-enfâs ve muhaddesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-sulehâ' bi-Fâs*. thk. Abdullah el-Kâmil el-Kettânî, Hamza b. Muhammed et-Tayyîb el-Kettânî, Muhammed b. Hamza el-Kettânî. 3 Cilt. Kazablanka: Dâru'l-Beyda, 1425/2004.
- Komasyon. *el-Mu'cemu'l-Vasît*. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârîf, 1972.
- Kustantinî, Ebu'l-Abbas Ahmed el-Hatîb. *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr*, nşr. Muhammed el-Fâsî-Adolf Fore. Rabat: el-Merkezü'l-Câmîi li'l-Bahsî'l-İlmî, 1965.

- Lâmiî Çelebi. *Nefehâtü'l-üns-Evliya Menkîbeleri*. haz. Süleyman Uludağ-
Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.
- Mackeen, A. M. Mohamed. "The Early History of Sûfism in The Maghrib Prior
to Al-Shadhili". *Journal of the American Oriental Society*. 91/3 (Jul. - Sep.,
1971), 398-408.
- Miknâsi, Ahmed İbnü'l-Kâdi. *Cezvetü'l-iktibas fi zikri men halle mine'l-a'lâm*,
Rabat: Dâr'ul-Mansûr, 1973.
- Oguir, Aziza. *Female Religious Agents in Morocco: Old Practices and New
Perspectives*. Amsterdam: University of Amsterdam, PhD Thesis, 2013.
- Özel, Ahmet. "Muhammed b. Cafer Kettânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi*. 25/337-338. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özel, Ahmet. "Muhammed Mahlûf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
30/512. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özel, Ahmet. "Hudaykî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1/ 563-
564. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Özel, Ahmet. "Simlâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/512-513.
İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Özen, Şükrü. "İbn Kunfûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/143-
144. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İSAM Yay, 2014.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine". *İstem*,
7/14, (2009), 11-40.
- Özköse, Kadir. *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü*. İstanbul: Kalem
Yayınevi, 2019.
- Râzuk, Muhammed. "İbn Asker el-Mağribî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi*. 19/329-330. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ruveylî, Sultânetü Mellah. "El-Hayatü'l-ictimâiyye fi'l-Mağribî'l-Aksa min
hilâli kitâbi't-Teşevvûf ila ricâli't-tasavvuf ve ahbâru Ebî'l-Abbas es-Sebtî

li Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Yahya et-Tâdilî". *El-Mecelletü Ürdüniyye li't-tarih ve'l-âsar*, 12/ 2, (2018), 1-17.

Simlâlî, El-Abbas b. İbrahim. *El-Î'lam bi men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm*. thk. Abdulvehhab b. Mansûr.10 Cilt. Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 1413/1993.

Sûsî, Muhammed Muhtâr. *el-Ma'sûl*. 20 Cilt. Mağrib: Dâr'ul-Beydâ, 1960-1963.

Şeşâvenî, Muhammed b. Asker el-Hasenî. *Devhatü'n-nâşirli-mehâsini men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-âşir*. thk. Muhammed Hacı. Rabat: Dâru'l-Mağrib, 1397/1977.

Şeşâvî, Ebû Rebî Süleyman el-Havvât. *Semeretü ünsi fi târifi bi nefsi*. thk. Abdülhak el-Haymer-Muhammed Miftâh. Şeşâven: Matbaatü'l-Haddâd Yusuf İhvan (El-Hidâye), 1996.

Tâdilî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Yahya. *et-Teşevvüf ila ricali't-tasavvuf ve ahhâru Ebi'l-Abbas es-Sebtî*. thk. Ahmed Tefvik. Rabat: Menşurât-ı Külliyyetü'l-Âdab, 1997.

Uludağ, Süleyman. "Bâdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Uludağ, Süleyman. "İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/247. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Weir, T.H.. , Robertson, James. *The Shaikhs of Morocco in the XVI th Century*. Edinburg: George A. Morton, 1904.

Zevalsiz, Halit. "Zübeydî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/519-520. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Zirikli, Hayreddin. *El-A'lâm kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-A'rab ve'l-müsta'rebiyn ve'l-müsteşrikiyn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.